

Олександр Гуржій, Валетина Матяx

**Новий ракурс у дослідженні
міжнародно-правового
статусу Української
козацької держави
(Рецензія на: Чухліб Т. Геть-
мани і монархи: Українська
державна в міжнародних
відносинах. 1648-1714 рр.
– К., 2003. – 518 с.)**

Проблема міжнародного статусу Української держави другої половини XVII-XVIII ст., її місця та ролі в системі європейських міжнародних відносин понад півтора століття хвилювала і продовжує хвилювати не одне покоління науковців. В українській історіографії у різний час її окремі аспекти висвітлювали такі вчені з світовим ім'ям, як М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, В. Липинський, С. Томашівський, А. Яковлів, О. Оглоблин, І. Крип'якевич, Ф. Шевченко.

Плідно розроблялася ця тематика в працях не менш знаних науковців Д. Бантиша-Каменського, М. Довнар-Запольського, М. Марченка, М. Кордуби, В. Герасимчука, О. Терлецького, О. Олянина, С. Рудницького, С. Шелухіна, Д. Дорошенка, Б. Крупницького, М. Андрусика, І. Лисяка-Рудницького, В. Голобуцького, В. Дядиченка, Я. Дашкевича.

Сьогодні в цій царині українського минулого успішно працюють В. Смолій, В. Степанков, С. Плохій, В. Горобець, Я. Федорук, В. Сергійчик, С. Леп'явко, О. Гуржій, А. Гурбик, Д. Наливайко, В. Брехуненко, В. Станіславський і багато інших, як вже добре відомих, так і молодих дослідників.

Неодноразово ця проблема ставала предметом студіювання польських і російських істориків, вчених з українознавчих центрів інших країн. Назвемо хоча б таких з них, як О. Субтельний, О. Пріцак, З. Когут, Ф. Сисин, Л. Винар, Т. Мацьків, Л. Заборовський, Б. Флоря, Г. Санін, І. Греков, Я. Качмарчик, Я. Басараб, В. Маєвський, В. Серчик, З. Вуйцик.

Здавалося б, у такому заповненому просторі надзвичайно важко відшукати вільну лауну, не збитися на проторений шлях, шлях простої деталізації ба навіть скрупкульозної систематизації вже добре відомого. Проте автору рецензованої монографії вдалося не лише з честю вийти із цієї складної ситуації, а й запропонувати новий концептуальний підхід до проблеми побудови моделей міждержавних стосунків у ранньомодерній Європі та місця в тогочасному європейському геополітикумі новоутвореного в результаті Української національної революції XVII ст. державного організму, який від самого початку свого існування цілеспрямовано шукав правових шляхів міжнародного утвердження.

Т. В. Чухліб – дослідник, знаний у наукових колах своїми працями з геополітичної історії, міжнародних зв'язків та напрямів зовнішньополітичної діяльності урядів Української держави, участі українського козацтва в державотворчих процесах XVII-XVIII ст. тощо. Його праця “Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах. 1648-1714 рр.” – це результат не одного року вдумливих спостережень за політичною ситуацією на Європейському континенті в переломну від середньовіччя до нового часу добу, спостережень, ґрунтованих не лише на уважному вивченні наявного історіографічного доробку з проблеми (бібліографія використаних автором наукових праць складає понад 550 позицій), а й сумлінному опрацюванні фондів з архівосховищ України, Росії, Польщі, корпусу опублікованих джерел. Зокрема, при написанні книги були використані документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, архіву Інституту історії України НАН України, Львівського обласного державного архіву давніх актів, Відділу рукописів Державної наукової бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна, Архіву головного давніх актів у Варшаві, відділу мікрофільмів Національної бібліотеки Польщі та відділів рукописів Варшавського й Ягелонського університетів, численний актовий матеріал, видрукований у збірниках, підготовлених археографічними комісіями Петербурзької академії наук, Тимчасовою й Київською комісіями для розбору давніх актів, зібрання законів Російської імперії, універсали українських гетьманів, літописи, хроніки, мемуари тощо.

Детально розглянувши регулятивні механізми сюзеренно-васальних або ленних стосунків, типових для приватно-правної, а згодом й державно-правної практики середньовіччя, дослідник визнав за можливе твердити про поширеність цього явища (звичайно, в певних трансформаціях, що диктувалися часом та регіональними особливостями) і у сфері міждержавних взаємин. За його переконанням, у XV-XVII ст. у міжнародно-правовій системі формується і утверджується нова форма регламентації відносин між державами – полівасалітетної підлеглості як своєрідного конгломерату із “збереження елементів патримоніального права та переплетення феодално-династичних принципів з основами творення ранньомодерних держав у Європі” (с.14).

Саме виходячи з теорії полівасалітетності, вчений поглянув на події і явища міжнародного життя в центрально-східному та південно-східному регіонах континенту в другій половині XVII - перших десятиліттях XVIII ст. під кутом зору його взаємопов'язаності з політичними процесами в Українській козацькій державі та прагненням до її самоствердження як повноправного суб'єкта міжнародних відносин й улегітимнення новоутворених владних структур в очах ближчих і більш віддалених сусідів. Тим самим історик оволодів методикою, яка дозволила перетворити різноманіття й до певної міри безладність (як на перший погляд) зовнішньо-

політичних акцій нової української державної еліти в струнку систему добре продуманих і регульованих на найвищому рівні заходів, спрямованих на зміцнення й збереження державної незалежності України.

Ця теорія стала визначальною для структуралізації монографічного дослідження. Накресливши за мету вивчення “процесу міжнародного утвердження Українського гетьманату” (саме таку назву автор пропонує вживати щодо новоутвореного в центрі Європи державно-політичного організму) крізь призму тогочасної “специфіки відносин між різними державами Центрально-Східної та Південно-Східної й Південної Європи”, історик визнав за доцільне скомпонувати викладений матеріал у двох великих структурних частинах, які відповідно мають назви “Міжнародно-правове становлення ранньомодерної Української держави (1648-1676 рр.)” та “Між королями, царями та султанами (1677-1714 рр.)”, і кожна з яких ділиться на тематичні розділи.

В першій з них вчений, детально опрацювавши вже знайомий подієвий матеріал та вивчивши принципи формування зовнішньополітичних курсів українських гетьманів у роки Української національної революції, переконливо показав, що з самого постановня Української козацької держави в основу зовнішньополітичної доктрини українського уряду цілком свідомо, з огляду на тогочасну геополітичну ситуацію в регіоні і з врахуванням тогочасної європейської політичної практики, а також досвіду діяльності в довоєнний час на міжнародній арені в якості суб’єкта міжнародних стосунків національної корпоративної військово-політичної структури – козацтва, закладається вироблена Б.Хмельницьким концепція полівасалітетної підлеглості. Тим самим український гетьман, як колективний васал, здобував потужний інструмент впливу на своїх політичних опонентів – можновладців сусідніх держав, в сфері інтересів яких постійно перебувала Україна. Вміле маніпулювання засобом подвійної або й потрійної протекції надавало можливість українському уряду спрямовувати зусилля, прикриваючись тим чи іншим зверхником, на реальне зміцнення молодого державного організму.

Користуючись методом порівняльно-історичного аналізу, Т. В. Чухліб довів, що в тогочасних історичних реаліях для ще незміцнілої держави (і це добре розуміли її володарі) пошуки опертя на більш могутніх захисників-сюзеренів були найбільш надійним шляхом утвердження власного міжнародного статусу, що наочно продемонстрував досвід Молдавії, Волощини, Трансільванії, Пруссії, ряду країн балканського регіону, державних утворень Північного Причорномор’я.

Разом з тим, багатовекторність міжнародної діяльності українських гетьманів викликала необхідність закріплення результатів зовнішньополітичних акцій системою міжнародно-правових договорів та інших нормативних документів, якими в ранньомодерну добу регулювалися міждержавні відносини. Аналіз правових шляхів міжнародного врегулювання стосунків між

європейськими країнами дозволив досліднику по-новому поглянути на проблему українсько-московського договору 1654 р. Чи була ця подія знаковою в історії України? Автор вважає, що за об'єктивними показниками домовленості 1654 р. у Переяславі та Москві між Богданом Хмельницьким і Олексієм Михайловичем слід сприймати не більше, ніж черговий вияв послідовно втілюваної володарем Української держави у практику міждержавних відносин концепції полівасалітетної підлеглості, коли в геополітичних умовах, що склалися навколо України на той час, гетьман визнанням протекції московського царя намагався лише забезпечити єдність козацької держави у боротьбі із Річчю Посполитою. “З огляду на те, - підкреслює історик, - що зобов'язання нового протектора перед “гетьманом з усім Військом Запорозьким” були направлені на обмеження пропонованих цим колективним підданам “прав і привілеїв”, український гетьман утримується від ратифікації угоди між Чигирином і Москвою вищим законодавчим органом України – Генеральною радою і тим самим позбавляє її правової чинності, надалі проводячи політику вмілого балансування в інтересах власної країни між Росією, Швецією, Туреччиною, Кримом, Польщею і Трансільванією, в результаті чого на 1657 р. остаточно утверджує Україну “у геополітичній структурі Центрально-Східної Європи як державу, що фактично була непідлеглою, але номінально залежною від монарших дворів даного регіону” (с.77). Переяслав же 1654 р. вчений розглядає лише як штучно сформований спочатку імперською, а пізніше російсько-радянською історіографією “возз'єднавчий міф” задля виправдання інкорпораційної політики Росії в українському питанні та повної асиміляції Гетьманщини в іноземних політико-суспільних структурах.

В наступних розділах першої частини дослідник розглядає конкретно-історичні вияви полівасалітетної політики наступників Б.Хмельницького, які надалі таким чином намагалися утвердити незалежність Української держави. Він відзначає різновекторність зовнішньополітичного курсу поліцентричної Української держави в 60-70-х рр. ХУІІ ст., спрямованого на об'єднання під однією булавою її правобережної і лівобережної частин.

У другій частині монографії автор зосереджується на реалізації української політичною елітою концепції полівасалітетної підлеглості в умовах формування нової системи міжнародних відносин та змін співвідношення сил в Центрально-Східній, Південно-Східній та Північній Європі в останній третині ХVІІ ст. Як і раніше, проблема належності Української держави до сфери впливу одного із “провідних дворів” регіону залишалася, на думку дослідника, “головним “яблуком розбрату” в існуючому дипломатичному та воєнному протистоянні. Дослідник звертає увагу читача на смислове навантаження зовнішньополітичних заходів української еліти в умовах фактичного зруйнування національних державних структур у правобережному

регіоні, включеному до складу Речі Посполитої, та розгортання асиміляційних змагань російського царату за Лівобережну Україну. На його думку, їхній основний сенс в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. полягав у спрямуванні політики лівобережних гетьманів на відновлення єдності козацької держави та виведення її із стану “зовнішньополітичної невизначеності”, а також намаганнях старшини правобережного регіону відновити традицію “балансування між визнанням протекції двох монархів задля збереження власної влади” над цією частиною українських земель. Подібні спроби знаходять реальне (втім, лише тимчасове) втілення в ідеї створення Великого Руського князівства І. Виговського, започаткуванні князівської форми правління Ю. Хмельницьким, існуванні інституту наказного гетьманства на Правобережжі та відродженні тут з 80-х рр. XVII ст. державних інституцій Українського гетьманату, виникненні “Ханської” України та “Палієвої держави”, прошведській орієнтації І. Мазепи та визнанні протекції шведського короля і турецького султана П. Орликом.

Позитивним є те, що вчений не обмежується лише констатацією зовнішніх виявів полівасалітетної політики українських гетьманів в тих чи інших конкретноісторичних умовах, а намагається розкрити її внутрішні механізми, обґрунтувати вмотивованість тих чи інших кроків української дипломатії раннього нового часу, вписати їх у широкий загальноєвропейський контекст. Він висловлює абсолютну впевненість у тому, що політика лавірування володарів гетьманської булави між монаршими дворами Центрально-Східної, Південно-Східної та Південної Європи, визнання ними можливості одночасної залежності від кількох сюзеренів була продиктована “бажанням зберегти самостійність Української держави, надати їй більшої незалежності від системи монархічної влади у тогочасній Європі”.

Безумовно, не всі положення авторської концепції можуть бути сприйняті беззастережно. Окремі порушені у монографії питання потребують свого подальшого детального вивчення і обґрунтування, деякі аспекти проблеми залишаються дискусійними. Не виглядає абсолютно бездоганною й структуралізація книги. Зокрема, те, що автор свої перші кроки в науці зробив як дослідник політичної історії Правобережної України, позначилося й на даній праці, порушивши пропорційність викладу матеріалу у бік превалювання правобережних сюжетів над лівобережними. Дещо розтягнутою видається сюжетна лінія, пов’язана з діяльністю в площині міжнародної політики гетьмана П. Дорошенка. Не зовсім зрозумілим (принаймні, пересічному читачеві) є винесення у назву другої частини 1714 р. як верхньої граничної межі, що завершує хронологічно розгляд піднятої проблеми (очевидно, це треба було б пояснити).

Однак в цілому поява монографії Т. В. Чухліба “Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах” – явище в українській

історіографії неординарне не лише за самою постановкою наукової проблеми, а й віднайденням шляхів її конкретного розв'язання. Як беззаперечний позитив цієї праці слід відзначити вмiле вписання зовнішньополітичних заходів українських гетьманів, спрямованих на збереження національних інтересів власної держави, в канву загальноєвропейських процесів міжнародного життя, надання їм правової чинності в очах європейської спільноти.